

Innehåll

ATT LÄSA ELLER INTE – DET BERÖR OSS ALLA	7
Från husförhör till kunskapsövrning	9
LÄSNING – ETT KODAT ÄVENTYR	15
Nybörjarläsarens väg	
genom kodad orddjungel	16
Att förstå det vi läser	21
Rolig övning ger bättre flyt	24
Fantasi sätter fart på läsningen	28
Vad händer i hjärnan när vi läser?	30
NÄR DET ÄR TUNGT ATT LÄSA LÄTT	35
Intensiv forskning och debatt	36
Många orsaker till läs- och skrivsvårigheter	38
Utredning för rätt hjälp	46
Forskariver att finna lösningar	54
LÄSFÖRSTÅELSE – LÄTTARE MED RÄTT BAGAGE	59
Viktigt med många ord i förrådet	60
Begripliga texter inte alltid lätta att begripa	62
När lästimmar i skolan blir hot	
om misslyckande	66
ÄR DET GENERNA SOM STYR?	77
Nyfunna gener	79

Oenighet om geners betydelse	82
Arv och miljö?	84
Könsskillnader kopplat till könsroller	86

HUR KAN JAG SOM FÖRÄLDER HJÄLPA?	89
Övning, tålamod, böcker och datorer	91
Det sociala livet påverkas	92
Gemensamt ansvar	94
Sängkantsläsning lätt och rätt	95
Böcker och fritid hör ihop	97
Självförtroendet en viktig pusselbit	99

SLUTTANDE TREND FÖR LÄSFÖRMÅGAN I SVERIGE	103
Finnarna bättre	106
In med forskningsresultaten i skolan	108
Läsforskning kan vända trenden	112

FRÅN HILSHRIFT TILL CHAT	114
---------------------------------	------------

LÄSFORSKNINGENS OLIKA OMRÅDEN OCH VINKLAR	127
--	------------

FORSKARE OCH PRAKTIKER SOM DELTAR I BOKEN	129
--	------------

ORDFÖRHLARINGAR	135
------------------------	------------

Att läsa eller inte
– det berör oss alla

FORSKARE

Ingvar Lundberg – *professor i utvecklingspsykologi,
Göteborgs universitet, Umeå universitet*

Ulf P. Lundgren – *professor i pedagogik, Uppsala uni-
versitet*

Vad gör du just nu? Ja, självklart läser du. Men att kunna läsa är ingen självklarhet för alla människor. Ändå bygger hela vårt samhälle faktiskt på att alla kan läsa – det är nyckeln till framgång både för den enskilda och för samhället.

Trots ett bra utbildningssystem i Sverige finns det många som har svårt att läsa. Varför? Följer vår läsförmåga en sluttande trend? Just nu pågår forskning inom många olika ämnesområden för att försöka hitta svar på frågor om vad det innebär att läsa, hur det går till när vi lär oss läsa, hur föräldrar och lärare kan inspirera och hjälpa barn med läsning, hur vi kan anpassa inlärning till olika förutsättningar samt många andra frågor. Forskningen går tvärs över gränser mellan ämnen som utbildningsvetenskap, språkvetenskap, hjärnforskning och genetik (ärftlighetsforskning). Forskningen har gjort stora framsteg de senaste åren inom alla dessa områden. Vi förstår mer om den komplicerade funktionen för språk i hjärnan och om de krav som det ställer på alla våra sinnen när vi lär oss att läsa. Den tvärvetenskapliga inriktningen på forskningen har också lyft fram hur sociala och ekonomiska förhållanden påverkar hur mycket och bra vi läser.

Forskningen ger ibland motstridiga budskap och det kan konstateras att det inte finns några entydiga, enkla svar. Men forskning med olika perspektiv på samma frågor ger ändå steg för steg mer kunskap om hur vi kan förstå hur vi läser, hur vi kan utveckla vår

läsförmåga och hur vi kan hjälpa personer som har svårt för att läsa.

– Det finns inga enkla svar och det finns ofta flera olika anledningar som samverkar för att ett barn på något sätt har svårt att lära sig läsa, berättar Ingvar Lundberg, professor i psykologi som under flera decennier har forskat om läsning både vid Göteborgs- och Umeås universitet. Det finns många olika fenomen och orsaker som påverkar vår förmåga att läsa och skriva.

Från husförhör till kunskapsprövning

Under slutet av 1600-talet och vidare in i 1700-talet började läsförmågan att spridas i det svenska samhället.

– Med 1686 års kyrkolag kom en reglering av klockarens skyldighet att ”med all flit och trohet driva barnaläran”, berättar Ulf P. Lundgren, professor i pedagogik vid Uppsala universitet. Prästen skulle känna till sina åhörarens framsteg och kunskap i kristendom och därmed stadfästes husförhören som också blev en granskning av förmågan att läsa i stugorna. Man fick inte konfirmeras om man inte kunde läsa.

– Och var man inte konfirmerad och därmed läskunnig, fick man heller inte gifta sig.

Det var med hjälp av prästerna som läsförmågan spreds i Sverige. Enligt bouppteckningar var förmågan att läsa under 1700-talet spridd bland olika sociala

grupper och åldrar, det finns till exempel dokumenterat att svenska fångar hade god läsförmåga. 1723 fastställdes en förordning om undervisningsplikt. Det var den första allmänna förordningen om barnundervisning i Sverige. Föräldrar och förmyndare blev enligt förordningen "vid straffpåföljd" skyldiga att sörja för barnens undervisning. Undervisningen skulle ge färdighet i att läsa Luthers lilla katekes innantill.

– Den utbredda läskunnigheten, som alltså från början drevs på av kyrkan, medförde även ironiskt nog att många läste och sökte efter sådant som kyrkan inte var så intresserad av att folket skulle läsa, berättar Ulf P. Lundgren.

En rad olika faktorer kom att bidra till att undervisningen utvecklades, ordbruk, folkskolestadgar och industrialiseringen. På grund av ökade resor och flytt inom Sverige, blev det svårare att följa förordningen om undervisningsplikt från 1723, och det blev mer komplicerat att se till så att alla fick lära sig att läsa och skriva. Ändå utgick skolreformen år 1842 från att barnen kunde läsa när de började skolan och det finns dokumenterat att några av de tidiga skolinspektörerna klagade på bristande läskunnighet. Sakta men säkert övergick mer ansvar från föräldrar till lärare och under årens lopp har skolan tagit en allt större del i människors liv.

Under 1800-talet var utbildningens fokus riktat mot det som varit, snarare än mot framtiden. Elev-

erna skulle lära sig det som redan var känt; Gud, fosterlandet och historia stod i mittpunkten. Men vid förra sekelskiftet, till 1900-talet, tilltog en intensiv diskussion kring vad som skulle hända med skolan och med utbildningen.

– Vi upplevde då den kanske starkaste tankevändan i pedagogikens historia. Under 1900-talet började blicken riktas framåt, mot arbetsmarknaden och nyttan för samhälle och individ. Att kunna läsa och skriva blev en nödvändighet för att kunna leva och verka i samhället, säger Ulf P. Lundgren.

Vid sekelskiftet kom fokus att förskjutas från det som var, till ett innehåll som skulle prövas utifrån sin nytta. I dag säger vi att eleverna erövrar kunskap.

Det finns ingen anledning att värdera de olika skolsystemen, men skillnaderna från skolan förr och nu är stora.

– Dagens skolsystem är varken bättre eller sämre än de tidigare. Alla har fungerat bra under sin tid och miljö även om det alltid har skett en viss eftersläpning, påpekar Ulf P. Lundgren. Ibland tror vi att allt gammalt är dåligt, men även 1800-talets lärare funderade mycket över hur inläringen bäst skulle gå till – utifrån sina förutsättningar.

Det här knyter an till dagens forskning om läsförmåga och pedagogik. Allt fler forskningsresultat ger bidrag till hur vi kan öka elevers förmåga att läsa och inte minst att förstå det de läser. Dagens språkforskare tittar på metoden med dåtidens husförhör.

Möjligen var husförhören väl hårda och styrda, men de bidrog i alla fall till att träna upp minnet och det kanske är något vi kan ha mer nytta av i dagens inlärning också. Det finns dessutom exempel på pedagoger från 1700- och 1800-talen som hade avancerade tankar och idéer om hur undervisning skulle bedrivas för att möjliggöra den bästa inlärningen. En idé var att undervisningen skulle bygga på det välkända och utövas i positiv anda. Det rimmar väl med dagens aktuella forskning som visar att läs- och skrivinlärning förbättras markant om det sker frivilligt och under uppmuntran – i just en positiv anda.

I takt med att allt fler grupper av människor har kunnat lära sig att läsa har också intresset ökat för hur läsning går till. Det finns i dag mer än tjugo vetenskapliga tidskrifter runt om i världen som i huvudsak publicerar forskningsresultat om läs- och skrivforskning. Samtidigt har kraven på läsförmågan ökat successivt och är i dag mycket högt ställda. Förekomsten av läs- och skrivsvårigheter uppskattas vara så hög som 10–15 procent i de flesta länder – både bland barn och vuxna. I Sverige finns det hundratusentals personer som mer eller mindre dagligen upplever hinder och svårigheter i mötet med text i skolan och i sitt yrkesliv. Det handlar nämligen inte bara om att kunna läsa texten i en bok, det handlar också om att kunna *hämta in kunskap*, att förstå texter av olika slag.

Alla med någon form av problem med att läsa kan öva upp sin förmåga. Men det gäller att få stöd och

råd för att göra det på rätt sätt. Föräldrar och barn behöver kunskap om hur just de kan göra för att öva och förbättra läsförmågan. Dessutom behövs specialutbildningar för lärare, eftersom skolan har ansvar för att utbilda alla elever på bästa sätt.

I dag finns det inga krav på att kunna läsa för att gifta sig, som i 1700-talets Sverige. Nu förutsätts snarare att alla kan läsa. Det ställs höga krav i samhället på läs- och skrivförmåga. Samtidigt pekar forskningsresultat på att läsförmågan sjunker i Sverige, vi har de senaste decennierna fått upp ögonen för att fler än vi tidigare trott har svårt att läsa. Det här är inte bara ett problem för den enskilda läsaren, det är en fråga för hela samhället. Har vi svårt att läsa har vi också svårt att få en fördjupad kunskap om det samhälle vi lever i. Analfabetism ökar skillnaderna mellan fattiga och rika, såväl individer som nationer.

Innan vi helt kan förstå varför vissa har svårt att läsa och hur vi kan hjälpa dem att komma tillrätta med det, måste den första grundfrågan få svar. Hur gör vi egentligen när vi läser?

...mer systemet helt och re...

...art rengöringsvätskan och...

...n samma procedur med den...

...delningsblock kan sättas i...

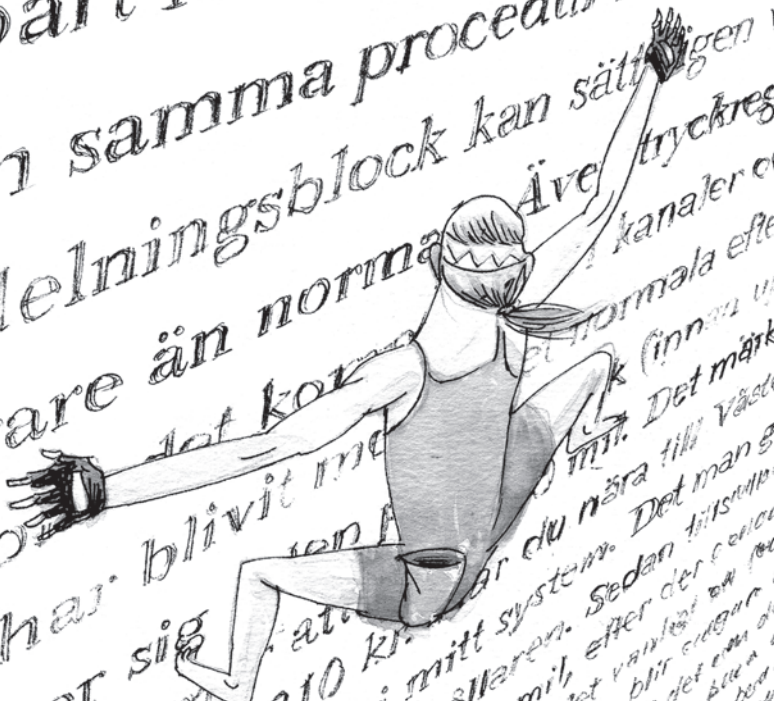
...gare än normalt. Även tryckregul...

...har blivit m...

...eser sig...

...kommer...

...pris ca 210 kr... är du nära till väster...

Lärning

– ett kodat äventyr

FORSKARE

Kristina Danielsson – fil.dr i nordiska språk, forskar och undervisar om läsning, Stockholms universitet

Martin Ingvar – professor i kognitiv neurofysiologi, Karolinska Institutet

Ingvar Lundberg – professor i utvecklingspsykologi, Göteborgs universitet, Umeå universitet

Caroline Liberg – professor i utbildningsvetenskap, Uppsala universitet

Idor Svensson – psykolog och forskare i psykologi, Växjö universitet

Karin Taube – professor i pedagogik, Mittuniversitetet i Härnösand

Ulrika Wolff – specialpedagog och forskare vid Göteborgs universitet

Det är något av ett under att lära sig att tyda bokstäverna i vårt alfabet och lära oss att sätta ihop dem så att vi kan läsa. Men hur går det till egentligen? Människor lär sig tala tidigt utan någon egentlig undervisning. Så länge ett barn får vistas bland andra människor är det lika naturligt att lära sig tala som att lära sig gå. Däremot är det inte lika självklart och inrotat att lära sig läsa och skriva. Varför?

En anledning kan vara att vår förmåga att lära oss gå har rötter långt bak i människans utveckling. På samma sätt har också utveckling under flera miljoner år även lärt oss att utnyttja talförmågan för att kommunicera med varandra. Men hur länge har vi kommunicerat genom att skriva text till varandra? Inte särskilt länge faktiskt, inte i ett evolutionärt perspektiv i alla fall. När det handlar om utveckling i det perspektivet är några tusen år inte mycket och alfabetet har inte funnits längre än i ett par tusen år. Kanske kan vi en gång i framtiden få alfabetets hemligheter med modersmjölken, men än är vi inte där. Långt ifrån. Alfabetet är en nymodighet i människans historia.

Nybörjarläsarens väg genom kodad orddjungle

När människan skapade alfabetet, som ju ser olika ut i olika delar av världen, skapade vi en slags kod för det skrivna språket.

– Och precis som med alla koder måste den först knäckas och vi måste kunna förstå den för att vi ska kunna utnyttja den. Det är inte lätt för någon. *Alla* barn måste kämpa med den utmaningen, påpekar Ingvar Lundberg, professor i utvecklingspsykologi.

För den som inte kan arabiska ser de arabiska tecknen ut som små krumelurer, likadant med kinesiska eller japanska tecken. De är obegripliga för dem som inte har lärt sig att förstå vad tecknen står för. Man får inte den minsta ledtråd till vad de betyder – om man inte kan den hemliga kod som ligger bakom dem. Det är likadant med alla skriftspråk. För den som inte förstår koden är tecknen oförståeliga. Det krävs alltså vissa saker för att vi ska kunna avmystifiera och begripa koden. Det räcker inte bara med att tyda tecknen – vi måste också förstå vad de innehåller, själva budskapet.

När vi som barn börjar tala uttrycker vi oss med några få ord, men efterhand byggs ordförrådet på och språket utvecklas. Med en liten uppsättning byggstenar kan vi skapa en enorm mångfald i vårt språk. Men det sker inte av sig självt, det krävs träning och läsning. Under vår uppväxt måste vi lära oss två saker om språket: avkodning och förståelse. Avkodningen handlar om att knäcka en nöt, att lura ut en kod. Det handlar om att förstå hur talade ord kan delas upp i små bitar, konsonantljud och vokalljud, och hur dessa bitar – så kallade *fonem* – kan avbildas med bokstäver. Vi måste avslöja hur

sekvenser av tecken kan bilda ord som ger mening och innehåll.

– Det börjar redan inne i mammas mage när vi hör ljud som vi sedan kommer ihåg när vi som små barn lyssnar och lär, berättar Ingvar Lundberg. När vi växer upp måste vi uppmuntras och få ledtrådar till att förstå hemligheten, knäcka koden. När vi är en bit på väg går det oftast av sig själv. Som barn är vi ju extra nyfikna och läser ofta själva på skyltar, etiketter och allt som kommer i vår väg.

När vi så har kommit en bit på väg med avkodningen och förstår tecknen i alfabetet, gäller det också att bemästra läsförståelsen. Hur lätt det går, kan delvis bero på vilken hemmiljö vi som barn växer upp i. Det har till exempel stor betydelse om barn uppmuntras att läsa och öva upp sin läsförståelse.

– Barn behöver uppmuntran för att knäcka koden och förstå text. De behöver komma till insikt om det glädjefyllda med att läsa. Här spelar föräldrarnas och lärarnas agerande en enormt stor roll, menar Ingvar Lundberg.

Det finns traditionella modeller som säger att nybörjarläsare följer en viss "gång" i sin läsinlärning. Först låtsasläser de, det vill säga "läser" till exempel ordet Alfons när de ser en bok med Alfons Åberg, utan att egentligen läsa. Man kan säga att de läser sammanhanget. Nästa steg är att de känner igen ordet Alfons även i andra sammanhang och kanske kan hitta ordet på baksidan. Det tredje steget är

att de har förstått den alfabetiska principen, de har knäckt koden och "ljudar sig" igenom ord. I en fjärde fas kan de snabbt läsa hela ord eller delar av ord på ett mer avancerat sätt. På fackspråk uttrycks detta som pseudoläsning (steg 1), logografisk läsning (steg 2), alfabetisk läsning (steg 3) och ortografisk läsning (steg 4).

Kristina Danielsson, filosofie doktor i nordiska språk som forskar och undervisar om läsning vid Stockholms universitet, har en annan uppfattning om hur inlärning går till för nybörjare. Hon menar att det inte stämmer fullt ut med den turordningen. Snarare visar hennes forskning att nybörjarläsaren använder olika strategier parallellt. Hon har följt femtio nybörjarläsare i sex-sju-årsåldern som fick läsa högt ur texter som de inte hade mött förut. Vanliga ord läses i sin helhet, genom att barnet snarare ser ordet som en bild än ljudar de enskilda bokstäverna, medan barnet oftare ljudar mindre vanliga ord och ord med komplex stavning. Det här senare sker även när barnen har kommit relativt långt i sin läsutveckling.

Kristina Danielsson har också i sin forskning undersökt nybörjarläsarnas läsfel. Där visade det sig att när de läste fel, ersatte de vissa ord de inte kunde läsa rätt med andra riktiga ord som passade in i texten. En majoritet av läsfelen var alltså korrekta rent språkligt.

– Barnen använder helt enkelt aktivt sin kunskap om språket i sitt läsande, även när det kan tyckas

som att de knappast verkar förstå den text de läser, förklarar Kristina Danielsson.

Barn i tidig skolålder arbetar hela tiden med att utöka sitt ordförråd. De stöter ständigt på nya ord som de inte förstår. Därför kan de acceptera ett läsfel som leder till ett nonsensord i sin läsning, bara det låter som att ordet passar in rent språkligt. För nybörjarläsare kan många av de nya orden upplevas som just nonsensord, men de vet att man kan möta nya ord och uttryck i skrivna texter. Barnen kan också ha svårigheter med vilka ord som helst om det innehållsmässiga eller språkliga sammanhanget lurar dem åt fel håll. En lurig mening som "hon red på en hund", kan för nybörjarläsaren lätt bli "hon red på en häst". Det visar att läsaren har en stor förståelse för innehållet och att kunskapen används aktivt under läsningen.

När nybörjarläsaren har knäckt koden, har hon eller han lärt sig att koppla ihop bokstäverna på papperet med språkljud.

– Man kan tycka att det borde vara en enkel sak om man bara har lärt sig alfabetets bokstäver, men när vi talar högt kommer inte språkljuden som ett pärlband efter varandra, påpekar Kristina Danielsson. När vi talar "smittar" ljuden i stället varandra och det är nästan fysiskt omöjligt att avgöra var ett ljud slutar och ett annat tar vid.

Det är också mycket svårt att avgöra vilket språkljud vi hör om vi bara får höra en liten bit i taget av ett talat ord. Ta till exempel ett ord som "gatstump".

Får vi bara höra det första språkljudet "g" så har vi mycket svårt att uppfatta att det är just ett "g".

– I så kallade psykolingvistiska experiment har man kunnat visa att lyssnaren lika väl kan höra till exempel ett "k" eller "p", säger Kristina Danielsson. Inte förrän vi har fått höra lite mer av ordet kan vi avgöra att det var just ett "g" och då verkar det som att vi tar vår kunskap om ordet till hjälp. När vi hör "gat-" känner vi igen det och förstår snabbt att det alltså är ett "g" i början.

Svårigheter som kan kopplas ihop med den tekniska sidan av läsandet, avkodningen, är ganska lätt att känna igen om barn får läsa högt. De här problemen kan till exempel bero på att förmågan att automatiskt koda av ord inte har utvecklats eller att de inte snabbt kan känna igen – eller vågar lita på att de känner igen – ett ord när de ser det skrivet. Det kan också vara så att det går lite långsamt i förbindelsen till rätt ord i barnets mentala lexikon, alltså de ord barnet "kan" när de ser ordet på papperet. En sådan allmän långsamhet i framplockningen kan märkas om barn snabbt ska räkna upp en räkka med ord, till exempel alla ord för kläder som de kan komma på.

Att förstå det vi läser

För barnet som knäcker koden gäller det så mycket mer än att bara koppla en skriven krumelur till ett språkljud.

– Det är inte ovanligt att höra ett barn ordentligt ljuda sig igenom ett ord, utan att alls ”höra” vilket ordet är, förklarar Kristina Danielsson. I en av mina studier var det vid ett tillfälle en läsare som skulle läsa ordet ”spis” bredvid en bild av en spis. Läsaren ljudade mycket tydligt: ”s-p-i-s” och sa sen snabbt ”ugn”, eftersom han nog tyckte att ugnen var det mest påfallande på bilden!

Karin Taube, professor i pedagogik vid Mittuniversitetet i Härnösand, menar att en ofta presenterad förenklad formel för förståelse av en text är $A \times F = L$, där A står för avkodning, F för förståelse och L för läsförståelse.

– Det handlar om multiplikation, inte addition. Saknas bara det ena, blir resultatet ändå noll. Dessutom ska man nog multiplicera med ytterligare en faktor, nämligen med M för motivation.

Enligt Karin Taube kan det finnas olika anledningar till att en elev inte förstår vad han eller hon läser. Några exempel på sådana anledningar kan vara att:

- eleven läser av fel, till exempel kastar om bokstäverna i orden
- avläsningen är inte tillräckligt automatiserad
- eleven har för litet ordförråd för att förstå texten
- eleven har problem med den meningsbyggnad som finns i texten
- för lite erfarenhet/kunskaper om det aktuella ämnet

- passiv läsning, när eleven egentligen kanske tänker på annat

Om ett barn inte knäcker den alfabetiska koden i den ålder vi kan förvänta oss, vanligen under de allra första skolåren, är det viktigt att sätta in åtgärder. Då kan ett intensivt och mycket strukturerat arbetssätt vara nödvändigt. Görs detta i tid har vi stora chanser att hjälpa barnet till att bli en god, eller åtminstone någorlunda god läsare. De flesta barn knäcker förr eller senare koden, även om en del av dem behöver extra stöd i den processen, och många av dem kan bli relativt goda avkodare. Men det är då alltså inte givet att de därmed *förstår* vad de läser. Det handlar inte bara om att klara av den tekniska delen, utan även om att öva upp läsförståelse.

Karin Taube har varit nationell projektledare för ett par stora internationella undersökningar av ungdomars läs- och skrivförmåga, kallade PISA, Programme for International Student Assessment. PISA är ett projekt inom OECD, Organization for Economic Cooperation and Development. Syftet är att möta och jämföra 15-åringars läsförmåga och kunskap i matematik och naturvetenskap. Enligt PISA identifieras läsförståelse som egna kunskaper och möjligheter, samt förmåga att delta i samhället. Bara ett europeiskt land är bättre – Finland.

PISA-undersökningen år 2000 förklarar förmågan till ordavkodning i genomsnitt 21 procent av skill-